

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची राष्ट्रीय जल व्यवस्थापना मधील भूमिका

शशिकांत सूर्यभान खेमनर, बी. वाय. के. कॉलेज ऑफ कॉमर्स, नाशिक

गोषवारा :

भारत हा कृषी प्रधान देश असून आजही जवळपास ७०% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती व शेतीवर आधारित उद्योग-धंदे आहे. कृषी क्षेत्र निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे अनेक नैसर्गिक आपत्तींचा सामना शेतकऱ्यांना करावा लागतो. तसेच शेतकरी आत्महत्या, शेती क्षेत्रातील बेकारी, शेतकरी कर्जबाजारीपणा या समस्या कृषी क्षेत्रात आहेत. आज स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे झाली तरी पाणी आणि वीज या दोन शेती व्यवसायाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याचे आव्हान देशाच्या पुढे आहे. जल व्यवस्थापन या विषयाचा अभ्यास करताना छत्रपती शिवाजी महाराज, पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर, राजश्री शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जलसिंचन कार्याचे स्मरण होते. या सर्व महान व्यक्तींनी आपल्या जीवन काळात जल व्यवस्थापनाचे मूल्य ओळखून जल व्यवस्थापनाचे उत्तम नियोजन केले होते. सदर पेपर मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दामोदर नदी खोरे, महानदी खोरे, व सोन नदी खोरे यांच्या निर्मितीतील भूमिका व देशाच्या जल व्यवस्थापनामधील भूमिकेचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

महत्वाचे शब्द: जल व्यवस्थापन, दामोदर नदी खोरे आणि पूर नियंत्रण

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार होते. राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, कायदा आणि अर्थशास्त्र या क्षेत्रांमध्ये त्यांचे कार्य व योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे. १९४२-४७ या कालावधीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जलसिंचन आणि ऊर्जा खात्याचे कॅबिनेट मंत्री होते. या कालावधीत देशाच्या जल धोरण विषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेले कार्य देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने नवी दिशा देणारे होते. देशातील राष्ट्रीय नदीजोड प्रकल्पाची संकल्पना सर्वप्रथम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९४२ ते १९४५ च्या दरम्यान मांडली होती. नदी जोडप्रकल्प, दामोदर खोरे प्रकल्प, हिराकुड प्रकल्प, सोन नदी प्रकल्प या प्रकल्पा मधून आपल्याला डॉ. आंबेडकर यांच्या दूरदृष्टीची कल्पना येते. पाण्यासंबंधी आंतरराज्य समस्या उद्भवू नये म्हणून त्यांनी राज्यघटनेतच तरतुदी करून ठेवल्या आहेत. देशातील कृषी क्षेत्रातील उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी आणि देशात औद्योगिक विकास करण्यासाठी देशात लहान, मोठ्या सिंचन प्रकल्पांची आवश्यकता आहे असे विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे होते. देशातील नद्यांना येणारे मोठे पूर व त्यामुळे होणारी नुकसान टाळण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी जगातील जल नियोजना विषयक उपलब्ध असणाऱ्या सर्व पुस्तकांचा व अनेक प्रकल्पांच्या अहवालाचा तीस महिने सखोल अभ्यास केला. परंतु पुराला आपत्ती समजून त्यावर उपाययोजना सुचविणारा संदर्भ कोठेही उपलब्ध झाला नाही. कटक येथील परिषदेत ८ नोव्हेंबर १९४५ रोजी मार्गदर्शन करताना पुराच्या पाण्याला विनाशकारी आपत्ती म्हणून न पाहता राष्ट्रीय संपत्ती म्हणून पाहण्याची देशाला नवी दृष्टि दिली. जल ही संपत्ती निर्माण करणारी संपत्ती असून देशाची नैसर्गिक परिस्थिती पाहता काही क्षेत्रात पाण्याची परिस्थिती भीषण स्वरूपाची आहे

तर काही क्षेत्रात पुराच्या पाण्यामुळे नुकसान होत असते. त्यामुळे जल संपत्तीचे नियोजन करणे देशाच्या विकासाच्या दृष्टिने अत्यंत महत्वाचे आहे असे विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जल व्यवस्थापना बाबत केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटनेत केलेल्या घटनात्मक तरतुदींचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन पेपर दुय्यम माहिती स्रोतांवर आधारित आहे. विविध पुस्तके, विविध संशोधनपत्रे, मासिके यांचा उपयोग माहिती संकलित करण्यासाठी करण्यात आलेला आहे.

संदर्भ साहित्याचा अभ्यास:

कांबळे (२०१४), सदर संशोधन पेपर मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्रीय जल धोरणातील योगदानाचा अभ्यास केलेला आहे. दामोदर नदी प्रकल्प, हिराकूड प्रकल्प व सोन नदी प्रकल्प व या प्रकल्पांच्या विविध परिषदेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेले विचार यांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

सुरेश भादार्गे (२०१६) यानी आपल्या संशोधन लेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जल धोरणा विषयक विचारांची मांडणी केलेली आहे. दामोदर नदी प्रकल्प, हिराकूड प्रकल्प व सोन नदी प्रकल्प विषयक सविस्तर माहिती व केंद्रीय जल समिती मधील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका या मुद्द्यांचा या संशोधनात समावेश करण्यात आलेला आहे.

जल व्यवस्थापनाच्या घटनात्मक तरतुदी:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय घटनेचे शिल्पकार होते. राज्यघटनेचा आराखडा घटना समितीस सादर करताना देशाच्या पाणी प्रश्नाचा त्यांनी सखोल अभ्यास केलेला होता. दोन राज्यांमध्ये वाहणाऱ्या नद्यांचे पाणी व्यवस्थापन, पुर नियंत्रण आणि जल विद्युत निर्मिती या सर्वांच्या नियोजनासाठी व नियंत्रणासाठी पाणी हा विषय केंद्र शासनाकडे असावा अशी भूमिका त्यांनी मांडली. भारतीय राज्यघटनेच्या क्र. ५६ मध्ये पाणी विषय घेण्यात आला त्यामुळे केंद्र शासनाला पाणी या विषय बाबत कायदे करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. आंतरराज्यीय नदी जल विवाद कायदा १९५६ हा भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २६२ अन्वये पारित करण्यात आला. आंतरराज्यीय नदी व खोरे यामधील पाणी या विषयाबाबत निर्माण होणारे वाद व प्रश्न सोडविणे हा कायद्याचा उद्देश आहे. १९४५ मध्ये केंद्रित जल आयोगाची स्थापना करण्यात आली. केंद्रीय जल आयोग केंद्र शासनाची राष्ट्रीय जल नीती निश्चित करून कार्यान्वित करते.

१९३५ च्या कायद्यातील आंतरराज्य जलवाहतूक बाबतच्या नियमात बदल करून आंतरराज्य जलमार्ग केंद्र सूची कलम ७४ यात पूरनियंत्रण, जलसिंचन, विद्युत जलऊर्जा यांचा समावेश केला. तसेच आंतरराज्य नद्या किंवा खोरे या संदर्भात लवद नेमण्याची कायदेशीर तरतूद ही केली.

स्वतंत्र भारताचे जलधोरण ठरविण्यात मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महत्त्वाचा वाटा होता.

१. दामोदर खोरे प्रकल्प:

दामोदर नदीच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीमुळे दामोदर नदीला “बंगालचे आश्रू”, “दुःखाची नदी” म्हणून ओळखले जात असे. १९४३ मध्ये या नदीला आलेल्या मोठ्या पुरामुळे लाखो लोक बेघर झाले, हजारो एकर पिकाचे प्रचंड आर्थिक नुकसान झाले. दामोदर नदीच्या पुरामुळे दरवर्षी झारखंड राज्यात मोठ्या प्रमाणावर जमिनीची झीज झाली तर पश्चिम बंगालमध्ये नदीच्या पुरामुळे गंभीर समस्या निर्माण झालेल्या होत्या. दामोदर नदीमुळे निर्माण होणाऱ्या या समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जगातील सर्व जल नियोजनाच्या प्रकल्पांच्या अहवालांचा अभ्यास केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी यु. एस. ए. मधील टेनसी नदी खोरे प्रकल्पाच्या कार्यपद्धतीवर आधारित दामोदर नदी खोरे प्रकल्प राबविण्याच्या सूचना केल्या व त्यातून दामोदर खोरे विकास महामंडळ ७ जुलै १९४८ ला अस्तित्वात आले. दामोदर खोरे हा देशातील पहिला महत्वपूर्ण प्रकल्प होता.

दामोदर खोरे प्रकल्प निर्मिती उद्देश:

दामोदर नदीच्या पुरामुळे झारखंड व पश्चिम बंगाल या राज्यांमध्ये निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर आखण्यात आलेल्या योजनांचे उद्देश पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१. दामोदर नदीवर धरणांची निर्मिती करून दामोदर नदी खोऱ्या मध्ये जलसिंचनाची व्यवस्था करणे हा या प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश होता. दामोदर नदी प्रकल्पामुळे लाखो एकर जमीन सिंचनखाली आली.
२. दामोदर नदीला येणाऱ्या पुरामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर नियंत्रित करणे.
३. दामोदर नदी खोऱ्या मधील उप नद्यांची जोडणी करून जलमार्ग विकसित करणे.
४. दामोदर नदी खोऱ्यातील धरणांवर जलविद्युत केंद्रांची निर्मिती करणे.
५. दामोदर नदीच्या पुरामुळे दरवर्षी झारखंड राज्यातील मोठ्या प्रमाणावर जमिनीची होणारी झीज थांबविण्यासाठी जंगलांचा विकास करणे.

दामोदर खोऱ्यातील धरणे :

दामोदर खोरे विकास मंडळाअंतर्गत विविध नद्यांवर चार धरणांची निर्मिती करण्यात आली.

- तिलैया धरण – १९५० ते १९५६ या कालावधीत या धरणाची निर्मिती बारकर नदीवर करण्यात आली. या धरणामुळे ४०,००० हेक्टर शेतजमीन सिंचनखाली आली.
- कोणार धरण- १९५० ते १९५५ या कालावधीत हा प्रकल्प झारखंड मध्ये कोणार नदीवर साकारण्यात आला. ४५००० हेक्टर शेतजमीन यामुळे ओलीताखाली आली.
- मैतोन धरण- १९५१ ते १९५८ या कालावधीत बारकर नदीवर या धरणाची निर्मिती करण्यात आलेली आहे.
- पनचत धरण- १९५२ ते १९५९ या कालावधीत दामोदर नदीवर या धरणाची निर्मिती करण्यात आली. या प्रकल्पामुळे २८ लाख हेक्टर जमीन ओलीताखाली आली.

२. हिराकूड प्रकल्प -

दामोदर नदी प्रमाणेच ओरिसा राज्यातील महानदीला अनेकदा मोठ्या पुरांचा व पुरामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा सामना करावा लागतो. १९४४ मध्ये आलेल्या पुरामुळे ओरिसा राज्यात २,३५,५८१

लोक मरण पावले. या पैकी जवळपास ५० % लोक मलेरियाने मृत्यूमुखी पडले. या परिस्थितीवर विचार करण्यासाठी केंद्र सरकारने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना दामोदर प्रकल्पाप्रमाणेच महानदीवर काही उपाय शोधण्याची विनंती केली. नद्यांच्या प्रश्नावर ८ नोव्हेंबर, १९४५ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली एका परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. या परिषदेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रश्न पाण्याचा नाही तर पूर नियंत्रणाचा व पाण्याच्या व्यवस्थापनाचा आहे असे विचार त्यांनी या वेळी व्यक्त केले. यु. एस. ए. मधील टेनेसी मसूरी आणि मिधीमी या योजनांची आखणी पूर नियंत्रणसाठी करण्यात आलेली असून आपल्याला त्याप्रमाणेच महानदीवर प्रकल्प करता येईल. ओरिसात महानदी, ब्राम्हणी आणि वैतरणी या नद्यांचा एवढा मोठा जलस्त्रोत आहे त्याच्या सिंचन व व्यापारासाठी उपयोग करणे आवश्यक आहे. तसेच ओरिसात दगडी कोळसा, लोह, क्रोमियम, बॉक्साईट, अभ्रक या सारखी खनिज संपत्ती आहे. बांबूची उत्पादन आहे ऐवढ्या मोठ्या प्रमाणात नैसर्गिक साधन संपत्ती उपलब्ध असूनही ओरिसा गरीब आणि मागास आहे. या समस्येवर एकमेव उपाय म्हणजे जल संपत्तीचे योग्य नियोजन होय. प्रचंड पाणी संकटासारखे असते ते समुद्रात सोडणे चुकीचे आहे पूर येणाऱ्या नद्यांवर धरणे बांधणे आणि त्यांचा वापर सिंचन, वीज, जलमार्ग यासाठी करणे आवश्यक आहे.

जगातील मोठ्या प्रकल्पांपैकी एक म्हणून हिराकूड प्रकल्प ओळखला जातो. या प्रकल्पांतर्गत दोन धरणे बांधण्यात आली. टिकरपारा व नरज या धरणांमुळे एक मिलीयन हेक्टर शेत जमीन सिंचनाखाली आली. सामंबलपूर, बोलनगीर पुरी, कटक या जिल्ह्यांचा या धरणांमुळे विकास झालेला दिसून येतो. या प्रकल्पातून निर्माण होणाऱ्या जलविद्युतचा फायदा औद्योगिकरण वाढण्यास आणि शहरीकरणास झालेला दिसून येतो.

हिराकूड प्रकल्प उद्देश :

१. हिराकूड प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश महानदी मधील पुराचे नियंत्रण करणे.
२. जल सिंचनाच्या सुविधा निर्माण करून कृषी क्षेत्राचा विकास करणे.
३. विविध उर्जा प्रकल्पांची निर्मिती करून उर्जा निर्माण करणे.

३. सोन नदी प्रकल्प-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जानेवारी १९४५ मध्ये कोलकत्ता येथील परिषदेत सोन नदी प्रकल्पाचे महत्त्व विशद केले. औद्योगिक विकास, जलसिंचन, वीजनिर्मिती, जलवाहतूक, कुपनलिका, पूरनियंत्रण या उद्दिष्टांसाठी सोन नदी प्रकल्प आवश्यक असल्यामुळे १० मार्च १९४५ रोजी दिल्ली येथील परिषदेत सोन नदी खोरे विकास प्राधिकरणाची निर्मिती करण्यात आली.

निष्कर्ष-

भारतीय राज्य घटनेचे शिपकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राष्ट्रीय जल धोरणाला आकार देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. राष्ट्रीय पाणी व्यवस्थापनाकरिता झालेल्या सर्व चर्चासत्रांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संबोधित केले. पाणी हि एक संपत्ती असून तिचे योग्य नियोजन व व्यवस्थापन देशाला विकसित करू शकते हि नवी दृष्टी त्यांनी जगाला दिली. नद्यांवर धरणे बांधून नद्यांचा उपयोग औद्योगिकिकर वाढविण्यासाठी, सिंचन सुविधेच्या विस्तारासाठी, व्यापारासाठी, मासेमारीसाठी व जल विद्युत तयार करण्यासाठी करता येऊ शकतो हे जगाला दामोदर नदी प्रकल्प, महानदी प्रकल्प, सोन नदी

प्रकल्प यांच्या माध्यमातून दाखवून दिले. झारखंड, पश्चिम बंगाल, ओरिसा मध्ये ज्या नद्यांना शाप मानले जात असे त्याच नद्यांना आज वरदान मानले जात आहे.

संदर्भ सूची :

१. डॉ. नरेंद्र जाधव, बोल महामानवाचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ५०० मर्मभेदी भाषणे, खंड २, ग्रंथाली प्रकाशन
२. Kamble G.S.(2014), Dr.B.R.Ambedkar'S Contribution in Formulation of water policy, Research Directions,Volume- 2,Issue-1,pp-1-10
३. Suresh Bhadarge (2016), Water Policy of Dr. B. R. Ambedkar, New Man Internatiional Journal of Multidisciplinary Studies, Vol.3, Special Issue-1, pp 164-169.
४. D. R. Khullar, (2022), India A Comprehensive Geography, 6th edition, Kalyani publishers.
५. Sukhadeo Thorath (1998), Ambedkar's Role in Economic Planning and Water Policy, Shipra Publication, New Delhi.
६. Ambedkar's Contribution to Water Resource Development, (2016) 2nd Edition, A Research Project by Central Water Commission., New Delhi.